ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

7·8

ХАКАС ЛИТЕРАТУРАЗЫ

УЧЕБНИК-ХРЕСТОМАТИЯ
7—8 КЛАССТАРҒА

Тимҥеен *У. Н. Кирбижекова*

Хакоблоно чаратхан

Төртінчізін сыхча

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ХАКАСИЯДАҒЫ ПӦЛИИ
АБАҚАН ● 1984

83.3Х
К43

К 4306020300 — 012
М 147 (03) — 84 61 — 84

© Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1984 г.

Михаил Еремеевич КИЛЬЧИЧАКОВ

ИРАҚТАҒЫ КОММУНИСТТЕРГЕ

Узун харааны тобыра
Наннаң нанға айланчам.
Ханныҕ чүреемнің тамыры
Хайди сыдасча, таңнапчам.
Чир үстүндегі хабарлар
Ізіг ханыма тарапча.
Ырахта ирткен чобағлар,
Хар чіли, пазым ағартча.
Хумныҕ Ирак чирінде
Коммунист ханы төгілче,
Тирнең пүткен тигірде
Пыро чох ханнар чарчапча.
25 коммунист үчүн
Анҷох хати палыҕлаттым.
Пөзік турған чахсы күннің
Сыхханын даа оңарбадым.
Чуртас нымах полған полза,
Чүреем ізиин азарҷыхпын.
Прайзын анда чазыр салзам,
Анда ла істіг узирҷыхпын.
Сірер көрчеткен аар тустар
Тіріг суҕлыҕ нымах нимес.
Кізі тіргісчең хуу хустар
Тапсап учуххан түс нимес.
Полған на тамҷы ханнарың
Муңар сын нанҷы табарлар.
Сірернің чарых чурттарың
Төлдең төлге ундубастар.
Көгер турған от тамырын,
Отнаң даа өртеп, тоос полбастар.
Коммунизмнің үренін,
Ухнаң даа атып, тооспастар.

13 март, 1963 ч.

Сурығлар

1. Хайдаҕ чобаҕ поэттің чүрегін ачытча?
2. Хайдаҕ чітіг сөстернең ол позының чобағлыҕ көңнін чарытча?

3. Ноға Михаил Еремеевич Кильчичаковты поэт-интернационалист[1] тирге чарир?

М. Е. Кильчичаков совет писательлерінең хада 1978 чылда харындас Моол чірінде пол килген. Ундулбас, чӱрек көөрестіг чорыхта чаялғаннар ну көглер.

ИЗЕН, ХУБА СӦЛ!

Изен, Хуба сӧл!
Алты муң хулас көк тигір.
Ханат алтында Хуба сӧл,
Устӱнең көрзең, хумныг чир
Хатыг пас парған холға төөй.
Піске удур анда-мында
Ойласчалар тігенектер.
Кирі моолның наағындағы
Арам сағалға төп-төөйлер.
Чирге урунчалар терпектер,
Сас ат ла чіли сегіріп.
Сығырысчалар моторлар,
Халғанҷы кӱсті позыдып.
Хайдаг көп кӱндір пу чирде,
Хаҷан даа піди ырах көрбеем.
Таныс нимес Гоби сӧлні,
Аңмаа ла чіли, көр турчам.
Ікі чыхчода тамырлар,
Хам тӱӱрі чіли, сабылчалар.
Агастыг, тағлыг чирнің төлі,
Чӱстең чӱске чирім көргем.
Адам іскен арыг Төөні,
Тайлығып, чазаг көп кискем.
Тайғада өскен харахтарым
Сыр чӱме чіли учухчалар.
Олар читкен чарых чирлер
Көгілбе сырнаң хоосталчалар.
Чайғы талай чіли амыр
Көк плиске төөй чайылчалар,
Харах читпин, ырах чирлер
Харамзых, пӱлес көрінчелер.
Хазыр салғахтыг соох талайлар
Пастап ла чир пӱткенге төөйлер.
— Заин байну сағаа, Хуба сӧл! —
Изеннесче синнең хакас төлі.

---

[1] Интернационалист — чир ӱстӱндегі прай істенҷі чоннаҷар сағысырапчатхан кізі. Пазыгда илеп чуртапчатханнарға ачынып, оларға турызар, полызар сағыстыг.

Хан тигірде тың чахсы,
Че хара чирде аннаңох артых.

КИРІ АРАТ

Тас хоорғыс осхас чазы ізіг,
Хыймыраан-хычаан прай сымзырых.
Че машинада хайдағ истіг,
Тозын, тізең, соонда халча ырах.
Алныбыста пазох чой мираж:
Көллер, олтырыхтар, ағастар.
Амыр сайғалчалар салғахтар,
Сынға ла төп-төөй көрінчелер.
Эх, суға даа сомған полза чи...
Анчада, суғны чара кизіп,
Суғ ээзі чалаң сых килді удур.
Машинанаң ат, чағынназып,
Маңзырасчалар удур-төдір.
Че көл, тізең, пістең тизіп,
Хорыххан чіли, хыйытча, чідіп.
Кізі үні истілер синде
Адынаң түсче чалғыс чалаң.
Піс хысхырчабыс: «Изен-минді!»
— Зайн байну! — нандырча аған. —
Аарлығ аалчының чолы ачых па?
Төрт тегілек чахсы ойлапча ба? —
Пістең сурча кирі чалаң.
— Прай даа чоллар хуу чазының
Машинабысты истіг абытча, —
Нандыр пирчебіс кирі ағаа.
Тас тосхазынаң тамкы сунча
Кибір оңдайынаң ол маған.
— Тың алғыстапчам, аға кізі,
Адыңар хазығы хайдағдыр?
— Төрт туйғахтың чазыда ізі
Тың пазылча, — тіп нандырған.
Мин, тайға төлі, пазох хатап
Таңнап көрчем пуларзар.
Айландыра кил хатап-хатап
Харах тастапчам хуу чазызар,
Хай-хайларының тырысхах көп,
Хуба сөлнің алай пу араттың.
Хай-хайларының частары көп,
Оңар полбин, таңнап турчам.
Чох, оларны чара пөл полбассың.
Пір тусха тиңнеп синирзің.

Арат чох полза, пу чазылар
Кўн читпес чирлерге төөй поларлар.
Че чазы чох полза, араттар
Ат чох моолға төөй поларлар.
— Баярта[1] сағаа, Хуба сөл ээзі!
Чўреңде халзын ізіг сөзім.

ХЫМЫС

Хайди ыхчымда пысхырысчалар,
Хыстылызып, хулунныг пиилер,
Кўмўс аяхта айланысчалар,
Сас тайлар чіли, көбіктер.
Ікі холнаң тудып, аях читірче,
Хымыс урып, абахай Цэцэк.
Аның чўзінде кўн кўлінче,
Омазын сыйбап, хайдаг өкерек.
Гоби сөлнің чикпегінең хада
Ибде чайылча хымыстың чызы.
Ала кибістер азах алтында
Хатап көзітче ипчілер узын.
Пастагылары чиркен оортамнар,
Аннаң аархызы чабы оортамнар.
Харахтарыбыс амыр чабылча.
Чобаглар, тізең, төдір тисчелер.
Ўр дее полбаанда, чаным сизінче,
Прай даа идім амды чилбіресче.
Чўс аймах чітіг, ниик туйгахтар
Тамырларымча чарыс парчалар.
Қиині чара саап, торлағаннары
Чазы ўстўнче учугысчалар.
Постаң на чіли, хайран чўрегім
Көгліг сабылча оларнаң хада.
Ойлап, учухла, минің көглерім.
Хатап төріпчем ханаттыг чолда.
Ўс чара турган Гобинің сілии
Хая-тастарын чая сілігінче.
Піснеңөк хости чўгўрген чіли,
Ах пулуттарны чара кисчелер.
Ол тагларны мин алти учухчам,
Сарын ханадын өскіріп алып,
Читіген чылтысты хучахтап алып,
Хымызын ісчем игір хамызынаң,

[1] Баярта — моол. анымчох.

Алыптар чіли, чирні ибірчем
Көгілбей ах хамыс тубанында.
Хумнығ Гоби сөл минің чүреемде,
Кööленіс чіли, прай сыып парған.
Алғыс, Цэцэк, чарых көңніңе,
Хымыснаң хада ханыма толған,
Адың даа синің хайдағ өкерек,
Саң на осхас сыңырах ЦЭЦЭК,
Пазох хатап алғыс сағаа,
Чиит тузымны сыйладың маған!

МООЛ ИПЧІЛЕРІ

Сірер искезер бе пірее хатап,
Хайди моол ипчілері чоохтасчалар?
Олар хабарласчалар матап,
Че олох туста сыбырасчалар.
Узаан даа пала чоох-чаахха анда
Пір дее усхунмас, чочып, ылған.
Ибде дее, чазыда даа алай чолда
Пір чоохтасчалар, улуғлап, алған.
Оларның чооғы — тайға хара суу
Тастар арали сыңырап ааххан.
Аңчыларның чүреен часхарып,
Чібіг үннері — чилге сарнатхан
Хуба сөлдегі ап-арығ хум,
Чорыхчыларны өріндіріп,
Сірер көргезер бе пірее хатап,
Хайди стол салчалар моол ипчілер?
Қіничек чабыс чир столына, таллап,
Көп аймах ас-тамах тимнепчелер.
Шахмат чардызына салған чіли,
Полған на ас позының орнында:
Пызылах, хурут, тохпах чілің —
Прай даа оларның столларында.
Сірер көргезер бе пірее хатап,
Хайди олар аалчы üдесчелер?
Чітіг харахнаң иб істін харап,
Сыйыхтар көрглеп, ніндіпчелер.
Аарлығ аалчаа сыйлирға анда
Көп нимелер туза полчалар.
Тибе түгі, хурусха ноо даа —
Прай даа анда сыйға парчалар...

АНЫМҶОХ, ХУБА СӦЛ!

Чох, хатығ пасхан хол нимессің.
Син ирке іче чылығ холызың,
Син наа пала осхас сілігзің,
Пастағы ла күн ирге килген.
Син аймах көп хус ханадызың
Хан тигірнің пӧзігін пілген...
Син ниик азахтығ аймах аңзың
Хуба сӧлні тобыра ойлаан.
Син ӧтіг ӱнніг тахпахчызың,
Хуба сӧлні тіргізе сарнаан.
Пір салығ чӱреемнең хойнында,
Қизек тас чіли, мин халғысчам.
Хас-хаҷан полза, нанҷыларым,
Хуба сӧлнің хап-ортызында
Аймах тастарның аразында
Хызыл тасха орта поларзар.
Ханның чӱрегімнең хахталған
Хырлығ хызыл тас пол полар.
Күлбеңер, минің тағларым,
Суулас турған көк тайғаларым!
Мин ниик сағыстығ оолларыңмын,
Ам Хуба сӧлге кӧӧленібістім.
Қӧйерге салылған чӱреемні
Сас ат ла чіли ӱгреткем.
Че чир іди чаялған нимені,
Сыдап ла полбаанда, пос салғам.
Тігіне моол иней сар аяхтығ
Ах сӱт нанығча чолыбысха,
Парған чолыбыс, сӱдӧк осхас,
Чылбырама, арығ ползын тіп.
— Баярта сағаа, Хуба сӧл!
Нымахха кірген сарығ сӧл!
Анымҷох пирче, ундуба тіп,
Сині улуғлап, хакас төлі.

Сурығлар паза идер тоғыстар

1. Поэттің стихтарында харындас Моол чірінің омазы хайди хоосталча?
2. Кирі араттың хоос омазында Моол чирі сомналчатханын таныхтаңар.
3. Аарлап сыйлаан хомыста моол чонының хайдағ хылии пілдірче?
4. Хайдағ кӧӧлнең көглепче М. Қильчичаков моол ипчілерденер?
5. Моол чірінең анымҷохтасчатханында поэттің моол чонына паарсазың, аарлазың, хынызын көзідіңер.
6. Стихтарның ӧӧн сағызын іле сығарып, поэттің хоос тілін ӱзүріңер.

Таптырғас

7 КЛАСС

Хоос литературадаңар оңнағ 3

В. Я. Кобяков

Кіröске тўзіргені 7

А. М. Топанов

Ипчі ыры 16

Кўскў 17

Тракторист ыры 17

П. Т. Штыгашев

Анисаның ыры 18

М. С. Коков

Акун 22

Драмадаңар оңнағ 63

М. А. Аршанов

Ленинненер 66

Н. Г. Доможаков

Н. Г. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романынаңар . . 68

Чалахай апсах. «Ыраххы аал» романнаң ўзіктер . . 69

Сўт 74

Чазы пічігі 77

Хара чöп 87

Уйбат чазызы 91

И. Г. Котюшев

Таныс нимес аңчы 95

Улуғ кўске паза хахпан 99

М. Е. Кильчичаков

Хулғалар 101

С. И. Чарков

Ыраххы нанчы 134

8 КЛАСС

Илбек Ада чаа тузындағы паза чаа соондағы хакас литературазынаңар 143

Н. Г. Доможаков

Іҷезінің оолғына чахии 146

Галина 148

И. Г. Котюшев

Өлімі чох 152

И. М. Костяков

Чібек хур 154

Улуғ чол 167

И. В. Капчигашев

Чиңіс 169

Ынархас 168

М. Е. Кильчичаков

Ирактағы коммунисттерге 170

Изен, Хуба сӧл 171

Кирі арат 172

Хымыс 173

Моол ипчілері 174

Анымҷох, Хуба сӧл 175

М. Н. Чебодаев

Анымҷох 177

Крепин 179

Кимнің хазында 186

Абазанаң ікі тоғазыг 189

Коммунизмні піс пӱдір саларбыс 195

В. В. Угдыжеков

Арғысха 197

Г. Ф. Топанов

Хара Хус 200

Асхан турна 247

М. Р. Баинов

Ленин календарыы 251

Уҷама 252

ХАКАСССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия для 7—8 классов
(на хакасском языке)

Составитель **Кирбижекова Ульяна Никитична**

Редактор В. В. Чезыбаева
Художественный редактор Г. Н. Сагалаков
Технический редактор Е. Д. Сунчугашева
Корректор Е. Е. Меткижекова
Обложка художника **Р. И. Субракова**
Рисунки художников **Р. И. Субракова, Г. С. Сунчугашева**
ИБ № 957

Сдано в набор 29.06.84. Подписано к печати 18.10.84. АЧО0887.
Формат 60 x 90 $^{1}/_{16}$. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная.
Высокая печать. Усл. печ. л. 16,0. Усл. кр.-отт. 16,31. Уч.-изд. л. 16.
Тираж 3000 экз. Заказ 3749. Цена 30 коп.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства,
662600, г. Абакан, Щетинкина, 32.
Укрупненное полиграфпредприятие «Хакасия», 662600, г. Абакан,
Щетинкина, 32.